

Валерій Каритка

ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ДИСКУРСІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ І ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ

Анотація

В роботі визначено теоретико-методологічні засади дослідження екологічної відповідальності. Послугуючись теоріями соціальної дії, поведінки М. Вебера, соціальної системи Т. Парсонса, культурних підсистем Р. Мертона, соціального обміну Дж. Хоманса, П. Блау, психологічними теоріями Д. Рісмена, Е. Фромма, науковими положеннями теорії соціальної відповідальності О. Безрукової, прослідковано змістовний зв'язок між відповідальністю, соціальною відповідальністю та екологічною відповідальністю.

Обґрунтовано, що екологічна відповідальність є якістю (властивістю) людини, соціальним феноменом, проявом екологічної свідомості, виявом екологічної культури і формою підприємницької поведінки. Виявлено, що екологічно відповідальна поведінка є одночасно і цілераціональною, і ціннісно-раціональною дією.

Ґрунтуючись на соціологічному, психологічному і культурологічному підходах до змісту екологічної відповідальності, у роботі з'ясовано чинники її формування, до яких віднесено об'єктивні: культуру і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства; а також суб'єктивні – потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості чи групи.

***Ключові слова:** інвайронментальна соціологія, інформаційне суспільство, екокультура, екологічна свідомість, екологічна відповідальність.*

Annotation

In the article, the author defines the theoretical and methodological

foundations for the study of environmental responsibility. Based on the theories of social action, behavior of M. Weber, social system of T. Parsons, cultural subsystems of R. Merton, social exchange of J. Homans, P. Blau, psychological theories of D. Riesman, E. Fromm, scientific provisions of the theory of social responsibility of O. Bezrukova, a meaningful relationship between responsibility, social responsibility and environmental responsibility is determined.

It is substantiated that environmental responsibility is a quality (property) of a person, a social phenomenon, a manifestation of environmental consciousness, a manifestation of environmental culture and a form of entrepreneurial behavior. It has been proven that environmentally responsible behavior is both a goal-oriented and value-rational action.

Based on sociological, psychological and culturological approaches to the content of environmental responsibility, the factors of its formation are clarified in the work, which include objective factors: culture and values of society, national character, historical and social conditions, economic degree of development of society; as well as subjective - needs, interests, social character, level of ecological consciousness and culture of the individual or group.

Keywords: *environmental sociology, information society, ecoculture, environmental awareness, environmental responsibility.*

Вступ

Сучасне життя насичене різноманітними видами діяльності, яка неможлива без використання природних ресурсів та взаємодії з природним середовищем. Економічна діяльність людей, яка спрямована на виробництво та споживання матеріальних благ і послуг орієнтована на великі обсяги споживання обмежених природних ресурсів. Тому гостро актуальною проблемою є відповідальність населення за збереження того природного середовища, в якому воно живе.

А відтак перед науковцями постає важливе завдання дослідити стан та особливості ставлення людей до навколишнього середовища

та використання його ресурсів. Кожна людина: чи суб'єкт підприємницької діяльності, чи наукової або політичної сфери, чи культурної або освітньої галузі мають нести відповідальність за стан навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів. Тобто мати певний рівень екологічної відповідальності, який повинен відповідати вимогам часу і потребам суспільств і людства. І особливо це стосується молоді, яка вже сьогодні вимушена жити і працювати у вкрай складних екологічних умовах.

А відтак дослідження стану екологічної відповідальності населення і особливо молоді постає як актуальна і вкрай важлива суспільна і соціальна проблема, яка потребує соціологічного осмислення.

Необхідно зазначити, що різноманітні аспекти дослідження відповідальності можна знайти у працях зарубіжних учених: Т. Адорно, Д. Бьолера, Е. Гусерля, Ф. Котлера, В. Гьосле, Х. Ленка, М. Осовської, Ж.-П. Сартра, В. Франкла, А. Швейцера, І. Ялома, К. Ясперса та ін. Серед українських вчених окремі сторони та аспекти відповідальності як соціального феномена вивчали Є. Головаха, А. Гринчук, А. Єрмоленко, О. Куценко, О. Мазурик, Н. Паніна, Ю. Оськіна, М. Шульга, О. Плахотний, Б. Нагорний та ін. А серед найбільш ґрунтовних праць слід відзначити дослідження відповідальності О. Безрукової, результати якого знайшли своє утілення у її монографії «Відповідальність в сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії», а згодом і у докторській дисертації. Соціальну відповідальність зарубіжні й українські вчені досліджують в контексті ведення соціально відповідального бізнесу. Цим проблемам у своїх роботах приділяють увагу К. Казойц, Р. М. Амарал (R. M. Amaral), Л. С. Марсон (L. S. Marson), С.-К. Кохен (S. C. Cohen), К. Кавазотте (C. Cavazotte), Ф. Кордейро (F. Cordeiro) та ін.

Екологічну відповідальність як різновид соціальної відповідальності розглядають Р. С. Маршалл (R. S. Marshall), Д. Браун (D. Brown), В. Загайний, А. Марек-Беняш (A. Marek-Bieniasz) та ін.

Моральні і правові аспекти екологічної відповідальності

досліджували С. Бендас, А. Іванов, В. Кашепов, Н. Кобецька, О. Коваленко, Г. Малишков, О. Охріменко, В. Шаповал та ін. Функціональне призначення екологічної відповідальності запропонували В. Гасій і І. Потравний.

Екологічна відповідальність – явище доволі багатозначне: це і якість людини, і соціальний феномен, і прояв екологічної свідомості і вияв екологічної культури. Тому, щоб з'ясувати і уточнити його зміст і сутність, необхідно, перш за все уточнити, що являє собою відповідальність, по-друге, у чому полягає природа соціальної відповідальності і, по-третє, з'ясувати наукові підходи до розуміння змісту, сутності і функцій екологічної відповідальності. Саме це і є метою даної наукової праці.

Відповідальність як соціальний феномен і як якість людини

Відповідальність, як зазначає українська дослідниця О. Безрукова, «одна з найважливіших якостей людини, яка дозволяє їй бути соціальною особою, виявляє її соціальність» [4, с. 8]. Дійсно, у побутовому середовищі поняття відповідальність приписується дитині чи підлітку, молодій чи дорослій людині, коли мова йде про те, що вони тримають слово, відповідають за свої учинки, їм можна довірити будь-яку справу і бути упевненим, що вони дотримуються своїх слів і обіцянок. Особливо зростає значущість відповідальності щодо ставлення до своїх справ в період кризи. Багато суспільствознавців відзначають такі негативні якості українського соціуму, як взаємна недовіра громадян та песимізм, низький рівень правосвідомості. Між тим у періоди суспільних криз виявляється така важлива риса українського народу, як колективна відповідальність за долю країни. Це особливо виявилось і в період Помаранчевої революції (2014 р.), і під час Революції Гідності (2013-2014 рр.) і найбільш яскраво виявляється в умовах російсько-української війни (2014-2023 рр.), повномасштабна фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 року. Тому розкриття природи колективної та індивідуальної відповідальності українського суспільства є важливим завданням соціологічної науки.

Пошук соціологічних інтерпретацій категорії «відповідальність» властивий філософам здавна, однак не припиняється й досі, зокрема й в українському соціологічному товаристві. Невипадково 29 березня 2019 р. в Інституті соціології Національної академії наук України відбувся круглий стіл на тему «Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи», в якому взяли участь провідні соціологи країни [7, с. 5-52]. В дискусіях викристалізувалося теоретичне осмислення та можливості емпіричної верифікації *відповідальності* як явища і як категорії. Активними учасниками дискусії щодо змісту соціальної відповідальності були відомі українські соціологи.

Так, наприклад, І. Мартинюк і Н. Соболева, зокрема зазначають, що «відповідальність – це засадова категорія, на якій ґрунтується вся система суспільних відносин. Довіра, справедливість, солідарність, рівність, толерантність – усе це підвалини певного типу соціальної взаємодії, кожна з них за своїм історичним змістом є сутнісною характеристикою епохи, однак саме відповідальність нарівні зі свободою є первинними цінностями щодо інших, похідних від них» [9, с. 26]. Не можна не погодитися і з думкою М. Шульги, який наголосив на тому, що відповідальність – це «не лишень одна із якостей суспільства, а й одна з головних умов його існування, оскільки суспільство може існувати виключно за умов наявності відповідальності, яка пронизує усі його сфери» [20, с. 7].

Дійсно, не має жодної сфери суспільного життя, де б відповідальність чи-то окремих людей, чи-то соціальних груп, чи-то соціальних спільнот, чи-то державних структур не формувала засади взаємовідносин соціальних дієвців. Так, останніми роками багато розмов ведеться про соціальну, міжнародну, політичну, правову відповідальність. Не є виключенням і екологічна сфера.

Досліджуючи всебічно відповідальність і як соціальний феномен, і як психологічну властивість людини, О. Безрукова робить досить важливі висновки про те, що «відповідальність – одна із моральних якостей людини, яка дозволяє їй бути соціальною особою, виявляє її соціальність», а відтак формується, завдяки соціальним чинникам і в залежності від того, з якою соціальною групою чи

спільнотою людина пов'язана, в якому типі суспільства виховується і працює [4, с. 278-279]. А це означає, що істота відповідальності лежить в рівні та площині соціальності людини, в її соціальних характеристиках. А відтак, є сенс говорити про те, що індивідуальна відповідальність людини набуває своє соціальності в певних соціальних умовах. Тобто виявляється як соціальна відповідальність, або інтеріоризована цінність людини «дотримуватися слова», бути чесною перед собою та іншими людьми, виконувати дані обіцянки тощо.

Невипадково у філософському енциклопедичному словнику відповідальність визначається як «філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим соціальним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом (особою, групою, класом)» ... вона «виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами духовно-практичної діяльності своєї суспільної ролі» [17, с. 87].

Соціальна відповідальність: природа і характеристики

Звісно, що і обов'язок і готовність людини відповідати за свої учинки стосується насамперед її соціального оточення, зокрема родини, трудового колективу або приятельського товариства. А відтак відповідальність індивідуальна завжди корелює з відповідальністю соціальною, яка безпосередньо є властивістю або соціального кола або властивістю певного суб'єкта (особи, групи, спільноти) перед суспільством.

Соціальна відповідальність у соціологічному словнику трактується як «ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, спільнот, держави) взаємним вимогам, діючим правовим та іншим *соціальним нормам*, загальним інтересам», вона виступає «засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, *соціальної інтеграції*» [15, с.42]. Як

зазначає О. Мазурик, при застосуванні поняття «соціальна відповідальність» прийнято апелювати до її морально-етичних та соціальних характеристик [8]. А застосовує він це поняття до діяльності підприємств перш за все. Ю. Сасенко теж акцентував увагу на соціальній відповідальності бізнесу, зазначаючи, що соціальна відповідальність виявляється, «з одного боку, у дотриманні морально-етичних норм при веденні бізнесу (взаємини з працівниками, споживачами та партнерами по бізнесу), а з іншого – у підтримці різноманітних соціальних проектів, які спрямовані на групи громадськості, що безпосередньо не впливають на розвиток бізнесу конкретної компанії» [14, с. 10].

Тобто, коли розглядається соціальна відповідальність, то мова йде скоріше про характер і наслідки підприємницької діяльності. На цю властивість соціальної відповідальності звертає увагу і О. Безрукова, розглядаючи її у контексті міста та ролі у громадянському суспільстві. Вона, зокрема наголошує на тому, що «через соціальну відповідальність здійснюється соціальне партнерство і консолідація бізнесу і громадянського суспільства, відбувається їх інтеграція, виявляється громадянська ініціатива» [4, с. 146-147].

У середовищі польських соціологів теж досить активно обговорюється поняття соціальної відповідальності в організаціях, в корпораціях і бізнесі в цілому. На думку польської дослідниці К. Казойц (K. Kazojć), існує велика кількість дефініцій соціальної відповідальності, яка виникає з історії народів, їх культури і досвіду, підходів до бізнесу чи довкілля А відтак стає зрозумілим, що соціальна відповідальність бізнесу пов'язана як з суспільством, так і тим природним довкіллям, в якому воно функціонує. Тому не випадково мова йде про сталий розвиток, який і спрямований на збереження довкілля.

Соціальна відповідальність в контексті сталого розвитку, за визначенням К. Казойц, являє собою «зрівноважену поведінку поміж діями, що спрямовані на піклування про реалізацію цілей в екологічному, суспільному та економічному аспектах» [23]. Ясно, що формування соціальної відповідальності у суб'єктів підприємництва

неможливе без наявності у них індивідуалізованого почуття відповідальності як обов'язку, готовності діяти відповідно до суспільних норм і принципів, а також до екологічних вимог і стандартів сучасного суспільства. А відтак між відповідальністю особистості і соціальною відповідальністю її як суб'єкта діяльності є морально-діяльнісний «місток», який називається *екологічною відповідальністю*, яка і є предметом дисертаційного дослідження.

Екологічна відповідальність в контексті соціологічної науки

Питання обґрунтування змісту екологічної відповідальності, так само як і відповідальності в цілому, поки що залишається відкритим. Як зазначають українські соціологи І. Мартинюк і Н. Соболева, «залишається тільки дивуватись обмеженості досліджень відповідальності в соціологічній царині, бо права, обов'язки та відповідальність – то «три кити», на які спирається вся система соціальної взаємодії» [9, с. 27].

Тобто, соціальна відповідальність включає до себе, або породжує відповідальність екологічну, однак зарубіжні соціологи можуть досліджувати їх як разом, так і відокремлено. Наприклад, Р. М. Амарал (R. M. Amaral) і Л. С. Марсон (L. S. Marson) стверджують, що «хоча соціальна відповідальність та екологічна відповідальність є вимірами корпоративної стійкості, компанії, як правило, застосовують їх дезінтегровано, в різних функціональних сферах», між тим вони помічають зусилля компаній інтегрувати ці дії у функціональну сферу сталого розвитку» і тому нерідко використовують термін соціально-екологічна відповідальність [21; 27]. Це пояснюється, на думку, наприклад, бразильських вчених, тим, що зі зростанням конкуренції між компаніями як на місцевому, так і на глобальному рівні, набір та утримання людського капіталу стали вирішальними для бізнесу. Тим часом «посилився інституційний та ринковий тиск на більшу прихильність компаній до соціальних та екологічних проблем, звернувши увагу на те, як компанії реагують на ці проблеми, що впливає на їхній імідж та репутацію перед різними зацікавленими сторонами, включаючи поточних та майбутніх

працівників» [22]. Саме тому поняття соціальна та екологічна відповідальність є двома сторонами відповідальності підприємців перед суспільством за ставлення до навколишнього середовища і природних ресурсів.

Американські вчені Р. С. Маршалл (R. S. Marshall) і Д. Браун (D. Brown) вважають, що екологічна відповідальність – це «не тільки і не стільки компенсація за шкоду оточуючому середовищу, яка наноситься діяльністю підприємств, скільки проведення попереджувальних заходів щодо цих збитків» [25, с. 114]. Однак є й інша точка зору, яка актуалізує моральний зміст екологічної відповідальності, коли вона визначається, «не так як зовнішня вимога, скільки як вільне і добровільне волевиявлення, що «спирається на механізм моральної регуляції екологічно значущої поведінки» [2, с. 9]. Ще більший акцент на моральний зміст робить Л. Білік, яка розглядає екологічну відповідальність як якість, що «характеризує вищий рівень розвитку людського в людині, вищий рівень розвитку її екологічної свідомості» [3, с. 133].

Польська соціологиня А. Марек-Беняш (A. Marek-Bieniasz) також акцентує увагу на самій людині та її розвитку. Зокрема вона вважає, що «екологічна відповідальність виявляє усі властивості відповідальності в цілому, однак має свою специфіку, яка полягає у тому, що її предметом є, по-перше, людина, яка відповідає за увесь світ природи, без якого не можлива її екзистенція біологічного характеру, а по-друге, сама природа з усіма її елементами у тому аспекті, в якому наслідки людських дій мають вплив на функціонування природи та відтворення її корисності» [26].

Таким чином, аналізуючи подані визначення екологічної відповідальності, можна виокремити *дві основні наукові парадигми*, в межах яких розглядається вченими екологічна відповідальність: *ціннісно-нормативна і соціальної дії*.

У межах парадигми соціальної дії екологічна відповідальність визначається як соціально-економічна (підприємницька) діяльність, що спрямована на збереження довкілля та його раціональне використання. Ця парадигма почала розвиватися приблизно у середині минулого століття, коли світовою доктриною стала ідея

сталого розвитку. Концепція сталого розвитку є сучасним світовим трендом останні п'ятдесят років вона спрямована на зміну стосунків людини і природи задля розширення можливостей економічного зростання та на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження і відновлення природних ресурсів у масштабах, необхідних для повернення спільнот до меж господарської місткості біосфери.

Наукові дослідження у сфері сталого розвитку проводяться не тільки економістами, але і екологами, політологами, соціологами, оскільки його реалізація пов'язується з найважливішими сферами людського буття – природною та соціальною. Серед зарубіжних дослідників проблеми сталого розвитку розглядаються у працях Р. В. Кейтса, Дж. Майєра, Т. М. Перріса, Дж. Рауха та ін., серед українських – М. Ваховича, Б. Данилишина, А. Дем'янюка, С. Дорогунцова, В. Ковалю, Л. Коваленка, В. Міщенко, О. Новоторова, М. Паламарчука, Б. Патона, І. Ропотана, О. Табалова та ін. Названі вчені розглядали шляхи та інструменти переходу до сталого розвитку, виявляли його індикатори, формували механізми запровадження енергозберігаючих та екобезпечних систем, обґрунтовували рівні екологічнобезпечного впливу на промислових підприємств на довкілля тощо. І виходячи з цього формували нові підходи до ставлення підприємців до природних ресурсів.

Варто зазначити, що ця робота продовжується в сучасних умовах ще більш активно. І мова йде вже про впровадження у концепцію сталого розвитку в господарську діяльність – *«інтелігентної (розумної) регіональної спеціалізації, яка передбачає:*

- поглиблення співробітництва науковців та підприємців;
- розробку і впровадження набору нових екологічних стандартів вироблення продукції;
- розвиток інноваційних, зокрема цифрових технологій, які уможливають ефективне використання людських та природних ресурсів;
- удосконалення управлінської парадигми;
- запровадження систематичного екологічного моніторингу;
- розподіл відповідальності між владними органами та бізнесом

за рахунок розвитку співробітництва;

- формування нового екологічного мислення і розумної культури споживання в суспільстві за рахунок освітньої діяльності та творчої діяльності молодих науковців і вчених» [24].

Інша парадигма, в межах якої розглядаються зміст та сутність екологічної відповідальності – *ціннісно-нормативна*, ґрунтується на тому, що це властивість людського характеру, особистості, яка виявляє її моральні якості і не залежить від її соціально-економічної (підприємницької) діяльності, а, навпаки, формує її, залежно від тих цінностей, які обирає людина стосовно ставлення до навколишнього середовища і природи. Тому екологічна відповідальність під її кутом зору розглядається як морально-ціннісна орієнтація людини на збереження довкілля та раціональне ставлення до неї упродовж свого життя, незалежно від сфери своєї діяльності.

В межах цих двох парадигм виокремлюються такі *основні підходи* до аналізу змісту екологічної відповідальності: *соціологічний, психологічний і культурологічний*.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності, на нашу думку, засновується на теорії соціальної дії (поведінки) (М. Вебер), теорії соціальної системи (Т. Парсонс, Р. Мертон) та теорії соціального обміну (Дж. Романс, П. Блау).

Коли мова йде про теорію соціальної дії, то доцільно згадати перш за все теорію соціальної дії М. Вебера, який вважав, що базовим елементом суспільства є дії індивідів. Сенс дії може виявлятися виключно або через суб'єктивність конкретного індивіда, або з позиції того дослідника, який вкладає в дії іншого своє розуміння його поведінки чи дії. Сенс дії може бути наданий суб'єктивно конкретною особою, це може бути якийсь середній або приблизний сенс, це може бути в якомусь концептуально побудованому чистому типі.

Загалом можна сказати, що значення дії – це суб'єктивний намір, що супроводжує дію. Це основа для формування мотиву, тобто взаємозв'язку між розумною дією та реальністю, яка представляється діючому або спостерігачеві як значуща причина для даної поведінки.

На думку М. Вебера, предметом вивчення соціології є соціальні

дії людей, тобто такі, які ми можемо пояснити, зрозумівши суб'єктивне значення, яке діючі люди надають своїм діям. М. Вебер виділив чотири види діяльності:

1) цілераціональні дії, тобто раціональні щодо цілі, при яких суб'єкт керується інструментальною раціональністю: із сукупності цінностей суб'єкт вибирає цілі і, враховуючи альтернативні витрати та вигоди, вибирає відповідні заходи;

2) ціннісно-раціональні дії, тобто раціональні дії з точки зору цінностей (вертикальні), на відміну від вищезазначених, суб'єкт, що діє, не слідує розрахунку наслідків дії (за принципом «мета виправдовує засоби»);

3) афективні дії, що відповідають поточним емоційним станам;

4) традиційні дії (види діяльності), що засновані на звичках, традиціях [6].

Вони розглядаються як ідеальні типи; фактичні дії вичерпують ознаки більш ніж одного типу. Грунтуючись на цих типах дій, можна стверджувати, що *екологічно відповідальна поведінка*, це цілераціональна дія, оскільки, відповідно М. Вебера, це дія осмислена, тобто дія, «спрямована на досягнення усвідомлених діючим індивідом цілей і така, що використовує для цих цілей засоби, визнані за адекватні самим діючим індивідом» [12]. М. Вебер підкреслює, що «цілераціонально діє той індивід, чия поведінка орієнтована на мету, засоби і побічні результати його дій, хто раціонально *розглядає* відношення засобів до цілей та побічних результатів і, нарешті, відношення різних цілей одна до одної, тобто діє, в усякому випадку *не афективно* (перш за все, не емоційно) і *не традиційно*» [6].

Тобто людина поводиться цілераціонально, очікуючи успіху від своєї дії, а очікування стає умовою або засобом раціонально спрямованих і регульованих цілей. Між тим важливо зазначити, що абсолютно чистих типів соціальної дії в реальності практично не існує, а кожен з них чи то цілераціональний, чи то традиційний, чи то ціннісно-раціональний у чистому вигляді можуть бути розглянуті виключно як об'єкт соціологічного дослідження. Саме на цьому і наголошував М. Вебер, коли писав про те, що соціальна дія буває

дуже рідко орієнтована «*тільки на той чи інший тип раціональності*», і сама «ця класифікація не вичерпує типи орієнтації дії; вони являють собою створені для соціологічного дослідження понятійно чисті типи, до яких у більшому чи меншому ступеню наближається реальна поведінка» [6].

Екстраполуючи веберівську теорію соціальної дії до предмета нашого дослідження, можна зазначити, що *екологічно відповідальна поведінка властива тим соціальним суб'єктам (особам, підприємствам, фірмам), для яких їх діяльність приносить успіх, а очікування цього успіху і є метою і (чи) засобом одночасно здійснення цієї діяльності.*

Звісно, виникає одразу питання, а чи можна віднести ціннісно-раціональну дію до екологічно відповідальної поведінки? Згадаймо, що ціннісно-раціональна дія, відповідно до теорії М. Вебера – це морально-етична дія, яка уособлює в собі громадянський обов'язок особистості, віру в моральні цінності. Як говорить сам М. Вебер, «суто ціннісно-раціонально діє той, хто не дивлячись на можливі наслідки, діє відповідно до своїх переконань про обов'язок, достоїнство, красоту, релігійним переконанням, благочесті чи «важливості» предмету будь-якого роду» [6, с. 629]. Грунтуючись на веберівському поясненні стає зрозумілим, що вочевидь екологічно відповідальній поведінці властивий ціннісно-раціональний тип соціальної дії, однак у вкрай рідкісних і небезпечних ситуаціях. Наприклад, коли люди намагаються загасити вогнища в лісах, чи зупинити витік небезпечних речовин, ризикуючи своїм життям. *Ціннісно-раціональний тип екологічно відповідальної поведінки був властивий пожежникам та військовим на Чорнобильській атомній станції під час вибуху ядерного реактора.* Якщо до цілераціонального типу екологічно відповідальної поведінки удаються підприємці або під впливом правових норм чи власних цілей, то до ціннісно-раціонального типу – удаються рідкісно сміливі та героїчні люди, які виконання свого патріотичного і громадянського (чи релігійного) обов'язку ставлять понад усе.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності може також ґрунтуватися на теорії соціальної

системи Т. Парсонса. У своїй концепції Т. Парсонс використовує концепцію глобального суспільства, але не в сучасному розумінні (в епоху глобалізації), а в сенсі суспільства загалом, як цілого народу, що живе на Землі. Глобальне суспільство можна розуміти як систему, яка виконує завдання як зовні, так і всередині себе. Він описує ці завдання як функції та поділяє їх на інструментальні (допоміжні засоби для досягнення цілей) та цільові (засоби, що викликають досягнення цілей). Разом із зіставленням із зовнішніми та внутрішніми функціями вони утворюють матрицю, яку Т. Парсонс називає системою AGIL, і відповідно до якої можна аналізувати глобальне суспільство.

Система AGIL включає зовнішні функції: інструментальну функцію адаптації (A) (економічна підсистема) і цільову – досягнення мети (G) (політична підсистема), а також внутрішні: інструментальну – культивування зразків і стандартів поведінки (підсистема культури), і цільову – інтегративну (підсистема суспільство). Кожна з цих функцій, виконується конкретною підсистемою із конкретними ресурсами у своєму розпорядженні. Між усіма підсистемами існують взаємні обміни, що передбачають засоби обміну, специфічні для даної підсистеми [28].

Концепція обміну ресурсами між підсистемами змусила Т. Парсонса зацікавитись питаннями соціальних змін. Система AGIL як така передбачає не ліквідацію і нестабільність системи, а прагнення до рівноваги. А технологічна організація (підприємство, фірма тощо), як зазначає Т. Парсонс, повинна розглядатися як «прикордонна структура між суспільством як системою та органіко-фізичним середовищем. На соціетальній стороні знаходиться економіка в якості її головної структури, яка забезпечує зв'язок з соціетальним суспільством» [11]. У такій ситуації функція розподілу є головною і ресурси мусять розподіляти відповідно до потреб різних категорій населення. Тобто мова йде про те, що організаційний процес у технологічній організації повинен орієнтуватися на досягнення специфічних цілей суспільства чи відповідних підколективів, а відтак і екологічна відповідальність посилюється в тих територіальних умовах, куди входить дана технологія

(підприємство).

В контексті соціальних змін Т. Парсонс запропонував так звану кібернетичну модель, яка, подібно до моделі AGIL, має чотири виміри: біологічний, особистісний, соціальний та культурний. Кібернетична модель може бути перетворена на схему аналізу в моделі AGIL, при цьому біологічний вимір виконує адаптаційну функцію, а особистість виконує функцію досягнення мети. Виконання інших функцій залишається незмінним. Згідно з аналізом Т. Парсонса, соціальні зміни відбуваються, коли на будь-якому етапі обміну (між наступними вимірами) виникає надлишок або нестача – інформації чи енергії. Обмін може переходити від найменш складних до найскладніших (від біологічного до культурного виміру) і навпаки. У першому випадку передаються життєві сили та енергія, а в другому – цінності та інформація [28]. А це означає, що ставлення людей як працівників до навколишнього середовища змінюється в залежності від соціальних змін, і відповідно від наявності (надлишку чи нестачі) інформації чи енергії.

Дослідження екологічної відповідальності з точки зору соціологічного підходу не може бути повним без використання функціоналізму Р. Мертона, який, на відміну від Т. Парсонса, визнає, що не всі елементи системи є функціональними для суспільства. Таким чином, він вводить різницю між функціями та дисфункціями. Більше того, навіть якщо елемент є непрацездатним для певної частини системи, це не обов'язково має бути для системи в цілому. Додатковим розрізненням функцій, запроваджених Р. Мертоном, є явні та неявні функції, які особливо важливі з точки зору, сьогоdnішнього підходу до оцінки діяльності як у ринковому, так і в державному секторах економіки. Явні функції – це функції, призначені, передбачені та визначені як місія та мета установи. З іншого боку, приховані функції – це ті види діяльності, які можуть бути несвідомими, ненавмисними або навмисно прихованими [10, с. 84]. Звісно, що екологічна відповідальність виявляється у відповідній діяльності, а тому вона може бути явною, функціональною для суспільства, однак можуть бути і такі обставини, за яких вона носить абсолютно протилежний –

безвідповідальний характер. Тоді це буде дисфункціональна ситуація для суспільства.

У своїх теоретичних припущеннях Р. Мертон поєднує соціологічний і культурологічний підходи, стверджуючи, що «серед множини елементів соціальної і культурної структури можна виокремити два особливо важливих ... перший складається із визначених культурою цілей, намірів та інтересів, які виступають у якості законних цілей для усього суспільства або ж для його окремих прошарків. Другий елемент культурної структури визначає, регулює і контролює прийнятні способи досягнення цих цілей» [10, с. 81]. А відтак кожна соціальна група, на думку Р. Мертона, завжди пов'язує свої культурні цілі і способи їх досягнення з існуючими моральними та поведінковими нормами, які не завжди можуть співпадати з нормами технічності чи ефективності. Тобто екологічна відповідальність властива тим соціальним групам (підприємцям, колективам, організаціям), поведінка і діяльність яких відповідає певним моральним нормам, хоча іноді за рахунок цього і втрачається частина прибутку.

Отже, за Р. Мертоном, будь-який функціональний аналіз повинен починатися з окреслення структурного контексту, з якого вийшла застосована закономірність, а потім з визначення основних альтернатив. Наступним кроком в аналізі має бути оцінка значущості досліджуваної діяльності для членів групи, тобто показ мотивів дій окремих людей та чітких функцій. Третім кроком має стати оцінка психологічних потреб, які задовольняються, а не задовольняються вивченою схемою, що допоможе розрізнити мотиви конформістських та девіантних дій серед членів групи. В кінці аналізу повинен бути опис закономірностей тестованого шаблону, які невидимі для учасників і які впливають на них та закономірності в системі, тобто опис прихованих функцій. Як зазначає Дж. Тьорнер (J. Turner), Р. Мертон схвалює підхід функціонального аналізу, який зосереджений на вивченні не тільки того, як формуються та підтримуються моделі соціальної організації, але й як вони змінюються [28]. Тому аналіз екологічно відповідальної діяльності теж повинен засновуватися перш за все на функціональному підході,

оскільки вона є важливим елементом соціально-економічної діяльності соціальних суб'єктів.

Оскільки екологічна відповідальність є категорією не тільки соціальною, але й економічною і суспільною, то без використання теорії соціального обміну її аналіз не буде повним.

Теорія соціального обміну, або утилітарна теорія, показує суспільство як систему взаємодій між людьми, а не як цілісну систему. Інтелектуальні основи цієї теорії випливають з утилітаристської традиції класичної буржуазної політекономії, родоначальниками якої були А. Сміт, Дж. Бентам, Д. Рікардо. Вони вважали спонукальним, поштовхним мотивом людської діяльності прагнення до корисності і отримання вигоди. Іншим джерелом стали праці відомих представників соціальної антропології М. Мосса, Б. Малиновського, які виявили важливу роль обмінних актів у житті доісторичних народів [16].

Теорія припускає, що відносини, які виникають у суспільстві, є своєрідним обміном між його окремими учасниками відповідними витратами і вигодами для досягнення конкретної мети. Вивчаючи взаємні міжособистісні стосунки та посилаючись на обговорювану теорію, вчені виявили, що те, як поводить себе людина, є реакцією на те, як поводить себе інша людина раніше, одночасно підкреслюючи, що за нею настає найбільша винагорода з найменшими покараннями. Теорія соціального обміну трактує все життя як так званий економічний ринок, на якому постійно здійснюються обміни, операції певної вартості пов'язані з винагородою або штрафом. Обмін різними типами діяльності виступає при цьому як фундаментальна основа суспільних відносин, на якій виникають різні структурні суспільні утворення (влада, статус, престиж тощо). Різні варіанти теорії соціального обміну набули поширення в соціології, соціальній психології, економіці, політології. Екстраполюючи цю теорію до предмета дисертаційного дослідження, варто зазначити, що екологічно відповідальна поведінка буде реалізуватися там і тоді, коли соціальні суб'єкти будуть відчувати вигоду теперішню або майбутню від неї. Це може бути вигода не тільки фінансова, а наприклад, державна підтримка, зниження податків, підвищення

престижу фірми чи організації тощо.

Соціологічний підхід до дослідження і розуміння екологічної відповідальності пов'язується з культурологічним і в теорії Р. Мертона і в теорії Дж. Хоманса. Адже суспільство і культура народжуються тому, що раціональні люди вбачають у цьому такі переваги як: добробут, повагу, гордість, контроль, любов або інші речі, що зближують суспільство. У цьому випадку вищезазначені теорії посилаються на поведінкову психологію чи економіку. Відповідно до цього переконання, життя суспільства – це комерційна операція та переговори для отримання якнайкращих вигод. Коли вигоди від стосунків будуть отримані більшими, ніж зусилля, необхідні для їх збереження, стосунки триватимуть до кінця.

І ще один *науковий підхід*, на який варто звернути увагу – це *психологічний*. В контексті цього підходу є доцільними наукові ідеї Е. Фромма і Д. Рісмана, які розглядають взаємозв'язок соціального характеру людини і суспільства.

Так, Е. Фромм зазначає, «для того, щоб суспільство могло нормально функціонувати, його представники повинні мати такий характер, який спонукає їх діяти саме так, як вони повинні діяти в ролі представників даного суспільства... вони повинні хотіти виконувати те, що є для них об'єктивною необхідністю. Зовнішня сила замінюється внутрішнім потягом і особливого роду людською енергією, яка каналізується в риси характеру» [18, с. 233]. Тобто суспільство соціалізує людину, формує у неї соціальний характер, який ґрунтується на нормах, цінностях, які в ньому домінують. І як справедливо підкреслює Т. С. Вах, Е. Фромм розглядає соціальний характер як «проміжну ланку між соціально-економічною структурою суспільства та домінуючою в суспільстві ціннісно-нормативною системою ... акцентує увагу на вивченні процесів соціалізації особистості, завдяки яким у соціальному характері зберігаються норми й цінності, що передаються з покоління в покоління, і відбиваються нові соціальні процеси, які відбуваються в суспільстві» [5, с. 13]. Тобто, Е. Фромм виокремлює структурні складові соціального характеру, ґрунтуючись на його динамічності. І

дуже доречною є думка Т. С. Вах про те, що орієнтуючись на визначення Е. Фроммом поняття «соціальний характер», доцільним є дослідження даного феномена у розвідках про «національний характер», «душу народу» [5, с. 13]. Вочевидь, національний характер пов'язаний з соціальним характером і виявляється в соціальній поведінці. Якщо історично закладаються цінності відповідального ставлення до природи, до навколишнього світу, то вони будуть виховуватися у наступних поколіннях.

Українська дослідниця національного характеру А. Швецова стверджує, що «характер народу формується діалектичним взаємозв'язком природно-фізичних і соціально-культурних факторів та мовою, яка відображає його специфіку»; він є досить складним явищем і представлений різними психологічними й соціальними типами людей; а «характер індивіда формується не лише свідомими процесами його життєдіяльності, а й несвідомими чинниками, культурними архетипами, які є важливими складниками ментального влаштування та життєвої сили в побудові людського образу» [19]. Отже людина, пристосовуючись до соціальних умов, набуває рис народного характеру, що сприяє формуванню у неї почуття комфортності.

Разом з тим, Д. Рісмен зауважує, що іноді люди можуть поводитися абсолютно по-іншому, ніж цього вимагає структура їх характеру, тому що суспільство змінюється значно швидше, ніж характер і навпаки. Він зокрема зазначає, що «не може бути такого суспільства чи такої людини, яка б цілком залежала від орієнтації-на-традицію, орієнтації-на-себе чи орієнтації-на-іншого, кожний з цих способів комфортності є універсальним, а питання завжди полягає у тому, до якого ступеню індивід чи соціальна група покладаються на той чи інший з цих трьох доступних механізмів» [13, с. 100]. Тобто, коли мова йде про екологічно відповідальну поведінку, чи-то екологічну відповідальність, то вона залежить від конкретних особистостей, їх характеру, цінностей, соціальних норм, які панують у їх соціальному оточенні, народного характеру, як підвалин цінностей і темпів розвитку суспільства.

Висновки

Таким чином, на основі аналітичного осмислення змісту екологічної відповідальності в контексті соціологічної науки, можна зазначити, що екологічна відповідальність – явище доволі багатозначне і може виявлятися як якість людини, як соціальний феномен, як форма підприємницької діяльності, як прояв екологічної свідомості і вияв екологічної культури.

У науці існує дві основні наукові парадигми, в межах яких розглядається вченими екологічна відповідальність: ціннісно-нормативна і соціальної дії. Ціннісно-нормативна, ґрунтується на тому, що це властивість людського характеру, особистості, які виявляє її моральні якості і не залежить від її соціально-економічної (підприємницької) діяльності, а, навпаки, формує її, залежно від тих цінностей, які обирає людина стосовно ставлення до навколишнього середовища і природи. Тому екологічна відповідальність під її кутом зору розглядається як морально-ціннісна орієнтація людини на збереження довкілля та раціональне ставлення до неї упродовж свого життя, незалежно від сфери своєї діяльності.

Рис. 1. Наукові підходи до пояснення сутності і змісту екологічної відповідальності (розроблено автором)

У межах парадигми соціальної дії екологічна відповідальність визначається як соціально-економічна (підприємницька) діяльність, що спрямована на збереження довкілля та його раціональне використання. З'ясовано, що екологічна відповідальність є різновидом соціальної відповідальності і являє собою морально-діяльнісний «місток», між відповідальністю особистості і соціальною відповідальністю її як суб'єкта діяльності.

Основними підходами до аналізу змісту екологічної відповідальності є соціологічний, психологічний і культурологічний.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності, засновується на теорії соціальної дії (поведінки) (М. Вебер), теорії соціальної системи (Т. Парсонс, Р. Мертон) та теорії соціального обміну (Дж. Хоманс, П. Блау); психологічний – на теоріях Е. Фромма і Д. Рісмена; культурологічний – на теорії культурних підсистем Р. Мертона.

Екологічно відповідальна поведінка властива тим соціальним суб'єктам (особам, підприємствам, фірмам), для яких їх діяльність приносить успіх, а очікування цього успіху і є метою і (чи) засобом одночасно здійснення цієї діяльності, тобто екологічно відповідальній поведінці властивий перш за все цілераціональний, а у рідкісних випадках ціннісно-раціональний тип соціальної дії.

Екологічна відповідальність є одночасно якістю (властивістю) людини, соціальним феноменом, проявом екологічної свідомості, виявом екологічної культури і формою підприємницької поведінки. *Як людська якість, екологічна відповідальність є певним виявом ступеню розвинутої соціального характеру особистості, який визначається її здатністю дотримуватися норм і вимог до використання природних ресурсів. Як соціальний феномен екологічна відповідальність є історично сформованою, засадничою підвалиною взаємодій людини і суспільства з природним середовищем, яка формується у свідомості людей у процесі їх соціалізації на всіх етапах розвитку суспільства, в усіх його сферах, особливо у сфері трудової діяльності на засадах правових і моральних принципів, цінностей і норм і виявляється у їх дбайливому ставленні до природи та раціональному використанню її ресурсів для соціальних та*

економічних потреб суспільства.

Як форма підприємницької діяльності, екологічна відповідальність є проявом індивідуальної чи масової екологічної свідомості і культури і визначається дбайливим (індивідуальним чи груповим) ставленням до довкілля і раціональним способом використання природних ресурсів.

Основними чинниками формування екологічної відповідальності є наступні об'єктивні: культура і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства; а суб'єктивними – потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості чи групи.

Список використаних джерел

1. Апель К. О. Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі. Першоджерела комунікативної філософії : навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів. Київ : Либідь, 1996. 176 с.

2. Банникова Н. В., Крупина Н. Н., Крюкова Н. А., Загайный В. В. Нематериальное стимулирование эффективной природоохранной деятельности предприятий. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. 2016. № 4. С. 4-15.

3. Білик Л. Екологічна відповідальність як духовна якість особистості. *Вісник НУТУ «КПІ»*. 2005. Вип. 1, С. 126-134.

4. Безрукова О. Відповідальність в сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії: монографія. Запоріжжя : Вид-во комунального закладу «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр» Запорізької обласної ради, 2015. 308 с.

5. Вах Т. С. Дефініції соціального характеру в зарубіжній і вітчизняній соціології. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6884/Vax_Definic_iyi_social%60nogo_xarakteru.pdf (дата звернення: 18.11.2022).

6. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные

произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.

7. Круглий стіл «Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи». *Соціологія: теорія методи, маркетинг*. 2019. №2. С. 5-52.

8. Мазурик О. В. Соціальна відповідальність як складова концепції соціального аудиту. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : збірник наукових праць. 2010. № 4 (8). С. 62-66.

9. Мартинюк І., Соболева Н. Специфіка життєвого вибору в нестабільному суспільстві: діалектика свободи і відповідальності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 2. С. 25-29.

10. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / под общ. ред. П. В. Танчера. Киев : ИС НАН України. 1996. С. 81-108.

11. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. *Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты* / отв. ред. В. Г. Городяненко. Днепропетровск : ДНУ, 2001. 336 с.

12. Примуш М. В. Загальна соціологія : навч. посібник. Київ : Професіонал, 2004. 590 с.

13. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество. *Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты* / Отв. ред. В. Г. Городяненко. Днепропетровск : ДНУ, 2001. С.8 7-101.

14. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні / відп. ред.: Ю. Саєнко. Київ : «Батискаф», 2002. 72 с.

15. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / за заг.ред. В. М. Пічі. Львів : «Новий світ-2000», 2004. 480 с.

16. Теорія соціального обміну. Історія соціології (у 2-х кн.) : навч. посіб. / О. А. Рахманов, С. С. Бульбенюк, Ю. М. Манелюк. Київ : КНЕУ, 2017. С. 251-257. URL : https://kneu.edu.ua/userfiles/Department_of_Administration_and_Marketing_Personn/Rakhmanov_istor.pdf (дата звернення: 15.12.2022).

17. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 744 с.

18. Фромм Э. Человек для себя / Пер. с англ. Л. А. Чернышевой.

Москва : Коллегиум, 1992. 253 с.

19.Швецова А. В. Національний характер як феномен. Сімферополь : Таврія, 1999. 264 с.

20.Шульга М. Що таке соцієтально відповідальне суспільство? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 2. С. 6-10.

21.Amaral R. M. P., Marson L. S., Percepção da Responsabilidade Social Corporativa como Fator de Atração e Retenção de Talentos. *Anais do IX Congresso Nacional de Excelência em Gestão de Talentos*. 2013. Disponível em: URL : http://www.excelenciaemgestao.org/Portals/2/documents/cneg9/anais/T13_0621_3417.pdf (дата звернення: 15.09.2022).

22.Cohen M. Flávia de Souza Costa Neves Cavazotte. Taissa Mattos da Costa Karina Cordeiro Silva Ferreira. Corporate Social-Environmental Responsibility as an Attraction and Retention Factor for Young Professionals. *BBR, Braz. Bus. Rev.* Vol. 14. No. 1. Jan./Feb. 2017.

23.Kazojć, K. Koncepcja społecznej odpowiedzialności i jej obszary w organizacjach. 2019. URL : http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/.../SiP-38-t1-57.pdf (дата звернення 15.12.2020).

24.Lobanova A., Bayura V., Viznytsya Y., Bratchenko L., Karitka V. Intelligent specialization as a promising strategy for the sustainable development of industrial regions of Ukraine (the case of Kryvyi Rih industrial region) 3S Web Conf. Volume 166, 2020. *The International Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters (ICSF 2020)* E3S Web of Conferences 166, 10020 (2020). URL : <https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2020/26/contents/contents.html> (дата звернення: 15.01.2023).

25.Marshall R. S., Brown D. The Strategy of Sustainability. A System Perspective on Environmental Initiative. *California Management Review*. 2003. Vol. 46. № 1. Pp. 101-126.

26.Marek-Bieniasz A. Odpowiedzialność ekologiczna jako istotny obszar ludzkiej odpowiedzialności – wymiar lokalny i globalny. 2019. URL: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/.../64613.pdf> (дата звернення 15.01.2023).

27.Nascimento L. F., Lemos A. D. Da Cunha; Mello M. C. Gestão

Socioambiental Estratégica. Porto Alegre : *Bookman*, 2008.

28. Turner J. H. Struktura teorii socjologicznej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. Pp. 38-45.